

Oppositionele triptiek onder Paars

De karakterisering en ontwikkeling van oppositiefractionen CDA, GroenLinks en SP onder het kabinet-Kok I

Bachelorscriptie Geschiedenis

Naam: Bas J.A.W. van Mierlo

Studentnummer: 4182464

Begeleidster: Drs. A.C. Hoetink

Datum inlevering: 15-06-2015

Inhoudsopgave

1. <u>Inleiding</u>	P. 2.
<u>1.1. Oppositie in het politicologische domein</u>	p. 2.
<u>1.2. Oppositie in het historische domein</u>	p. 4.
<u>1.3. Oppositie onder paars</u>	p. 6.
2. <u>Zó moet het: gestelde zelfbeelden en de vervullingen ervan</u>	p. 9.
<u>2.1. Zelfbeeld</u>	p. 9.
<u>2.2. Plaats in het debat</u>	p.10.
3. <u>Drie karakters, drie voorkomens</u>	p.14.
<u>3.1. Opbouwende kritiek en morele verwijten</u>	p.14.
<u>3.2. Een profilerend paradepaardje?</u>	p.16.
4. <u>Publiek aanzien: een karikatuur of een terecht beeld?</u>	p.18.
5. <u>Conclusie</u>	p.20.
6. <u>Bibliografie</u>	p.21.
<u>6.1. Gedrukte bronnen</u>	p.21.
<u>6.2. Websites</u>	p.21.
<u>6.3. Literatuur</u>	p.22.

Afbeeldingen titelpagina:

Linksboven: <<http://www.anp-archief.nl/page/68497/nl>> [geraadpleegd op 14-06-2015]

Rechtsonder: <http://www.janmarijnissen.nl/fotos/metremiin2ek.jpg> [geraadpleegd op 14-06-2015]

Linksonder: <<http://www.rtlnieuws.nl/nieuws/binnenland/leiders-groenlinks-van-oprichting-tot-nu>> [geraadpleegd op 14-06-2015]

Rechtsonder: <http://www.anp-archief.nl/page/69341/nl> [geraadpleegd op 14-06-2015]

1. Inleiding

‘Dit is niet het mooiste moment in de geschiedenis van het CDA,’ was de reactie van Elco Brinkman op de verpletterende verkiezingsnederlaag van het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen van 3 mei 1994.¹ De omschrijving van de CDA fractieleider is een understatement te noemen zijn fractie verloor twintig zetels in de Kamer, een recordverlies. Het verlies zorgde ervoor dat het CDA in de oppositie terecht kwam onder het kabinet Kok-I. De worsteling die de partij had met het oppositievoeren heeft bijgedragen aan de beeldvorming over dit kabinet. Kok-I staat bekend als een kabinet waarbij de oppositie weinig in de melk te brokkelen had en gewoon haar gang kon gaan.² Het CDA was natuurlijk niet de enige fractie in de Tweede Kamer linkse oppositie was groeiende en had in SP-fractieleider Jan Marijnissen en GroenLinks-fractieleider Paul Rosenmöller twee opmerkelijke spreekbuizen. Hun debatstijl verschilde aanzienlijk van andere Kamerleden. Er is dus een grote verscheidenheid aan oppositionele fracties tijdens Kok I. De vraag die zich hier vervolgens bij opdringt is hoe het oppositionele veld tijdens Kok I gekarakteriseerd kan worden

2.1 Oppositie in het politieke domein

Voordat onderzoek naar oppositie onder paars gedaan kan worden is het verstandig om de term zelf onder de loep te nemen. In dit verslag wordt gesproken over parlementaire oppositie. Oppositie maakt deel uit van het parlementaire systeem dat op zichzelf al diverse vormen kent. Grofweg kunnen er twee coalitiesystemen in een parlementaire democratie onderscheiden worden, concludeert politicoloog Arend Lijphart. Lijphart komt tot deze conclusie nadat hij 36 democratieën met elkaar vergeleek. Lijphart onderscheidt twee modellen: een consensus- en een majoritairmodel. In het consensusmodel gaat de regering op zoek naar een zó breed mogelijke coalitie om mee te regeren. Het majoritaire model is meer rigide en een regering functioneert op basis van een pure meerderheid in het parlement.³

¹ ‘Kok onlangs nederlaag kandidaat premierschap’, *Het Parool* (4 mei 1994), 18.

² Jouke de Vries, *Paars en de managementstaat: het eerste kabinet-Kok [1994-1998]* (Apeldoorn, 2002), 161.

³ Arend Lijphart, *Patterns of democracy: government forms and performance in thirty-six countries* (New Haven, 1999), 1-2.

De modellen zorgen voor een verschil in democratische besluitvorming. Aannemelijk is dan ook een verschil in oppositie. In regionale en mondiale context van onderzoek naar parlementaire opposities worden deze verschillen duidelijk. Het onderzoek wordt hier voornamelijk gedomineerd door politicologen die voortbouwen op het werk van collega politicoloog Robert Dahl.⁴ Samen met negen andere politiek wetenschappers heeft hij geprobeerd een model te creëren dat van toepassing is op parlementaire oppositie. Dahl zocht naar een model dat gold voor alle tien de onderzochte westerse democratieën. Hij komt tot de conclusie dat er geen enkel patroon tussen de opposities in de landen gevonden kan worden.⁵ De opposities zijn zelf al complexe structuren en een toegepast model zou afbreuk doen aan die gelaagdheid. Om toch verder onderzoek naar parlementaire oppositie te doen stelt Dahl zes kenmerken voor waarop deze van elkaar kunnen verschillen.⁶

Brits politiek wetenschapper Philip Norton ziet een misverstand in het onderzoek van Dahl optreden. Hij verwijt hem oppositie één definitie toe te schrijven. Norton neemt in zijn artikel in ogenschouw welke vormen van oppositie binnen een parlementair systeem te herkennen zijn.⁷ Zo hoeft oppositie in een democratie niet noodzakelijk alle partijen buiten de regering te betekenen. Ze kan even goed een buitenparlementaire beweging zijn die toegang zoekt tot het electorale systeem. Oppositie kan zich ook voordoen in regeringspartijen zelf door middel van partijleden de tegen stemmen.⁸ Gevolg is dat deze verscheidene vormen van oppositie verschillende uitwerkingen hebben in relatie tot de regeringen. Een bepaalde oppositievorm kan dus effectief zijn in het electorale systeem van land A. en de regering een serieuze dreiging voorhouden maar kan in land B. geen voet aan de grond krijgen.⁹ Norton's bevindingen maken deel uit van een groter onderzoek naar opposities in 'oude' en 'nieuwe' democratieën uitgevoerd onder leiding van de Duitse politicoloog Ludger Helms. Net zoals Dahl is Helms op zoek naar een modelmatige verklaring voor parlementaire oppositie.

De onderzoeken van Dahl en Helms richtten zich op opposities in parlementaire democratieën. De democratieën die beiden onderzochten zijn voornamelijk westerse of

⁴ Jean Blondel, 'Political opposition in the contemporary world', *Government and Opposition* 32 (1997), 462-486, alhier 465-471; Ludger Helms (red.), *Parliamentary opposition in old and new democracies* (Abingdon, 2009).

⁵ Robert A. Dahl (red.), *Political oppositions in western democracies* (New Haven, 1966), 332.

⁶ Dahl (red.), *Political oppositions*, 332-347.

⁷ Helms (red.), *Parliamentary opposition*, 238-239.

⁸ *Ibidem*, 237-242.

⁹ *Ibidem*, 243-247.

westers gelieerde landen. Andere voorbeelden van democratieën die niet in de onderzoeken van Dahl en Helms voorkomen zijn er genoeg. Het onderzoek van Ellen Lust-Okar laat dit zien. Zij onderzocht opposities in Marokko en Jordanië.¹⁰ Naast parlementaire oppositie is het belangrijk om te noemen dat er ook oppositie is in niet-parlementaire systemen. Autoritaire regimes kennen eveneens opposities al zijn deze niet altijd duidelijk en opereren op een andere manier dan opposities in parlementaire systemen.¹¹ Net als de onderzoeken naar parlementaire opposities op mondiaal niveau worden de onderzoeken naar opposities in autoritaire systemen gedomineerd door politicologen.

2.2 Oppositie in het historische domein

Het onderzoeksveld verandert als er geschakeld wordt naar de landelijke context. Politicologen domineren niet langer het onderzoek maar ook historici hebben zich met het onderwerp van parlementaire oppositie bemoeid. Een modelmatige verklaring van oppositie maakt plaats voor een historiserende verklaring. Dit geldt ook voor het onderzoek in Nederland waarbij oppositie in de jaren voor de parlementaire democratie (1848) al onderwerp was van onderzoek.¹² Partijpolitiek bestond in die tijd nog niet en Kamerleden zaten onafhankelijk in het parlement. Een halve eeuw later zag de Nederlandse politiek er heel anders uit. Politieke partijen werden langzaam maar zeker de norm en hierdoor veranderde ook de wijze waarop parlementaire oppositie werd bedreven.¹³ Dit betekent dat oppositie een aan tijd onderhevig fenomeen is en er verschillende definities toegeschreven kunnen worden.

Door de tijdsdynamiek is de reikwijdte van het begrip ook aan verandering onderhevig. Het is daarom verkeerd om een zelfde definitie van parlementaire oppositie op verschillende tijdsperiodes te plaatsen. Politicoloog Hans Daalder erkent deze historische dynamiek van het begrip oppositie. Daalder plaatst hier wel een kanttekening bij door te stellen dat de Nederlandse politiek er een is die altijd gekenmerkt zal worden door een pluralistisch karakter.

¹⁰ Ellen Lust-Okar, 'Divided they rule: the management and manipulation of political opposition', *Comparative Politics* 36 (2004), 159-179, alhier 159.

¹¹ James C. Franklin, 'Political party opposition to noncompetitive regimes: a cross-national analysis', *Political Research Quarterly* 55 (2002), 521-546, alhier 521; Jean Blondel, 'Political opposition in the contemporary world', *Government and Opposition* 32 (1997), 462-486, alhier 465-471.

¹² Jeroen van Zanten, *Schielijk, winzucht, zwaarhoofd en bedaard: politieke discussie en oppositievorming in Nederland 1813-1840* (Amsterdam, 2004).

¹³ Carla van Baalen, Willem Breedveld, Jan W. Brouwer, Jan Ramakers en Ineke Secker (red.), *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2001 (oppositie)* (Den Haag, 2001), 31-44.

Dit pluralisme loopt als een rode draad door de politieke geschiedenis van Nederland.¹⁴ Deze draad is volgens hem terug te voeren tot aan de Tachtigjarige Oorlog. In deze oorlog verenigden de zeven provincies met allerlei uiteenlopende standpunten zich in één republiek.¹⁵ Het stelt de Nederlandse politiek wel voor een gevaar vindt Daalder. Een goede democratie heeft namelijk een krachtige oppositie nodig die de transparantie van het politieke systeem garandeert. Een systeem waarbij de oppositie gefragmenteerd is dreigt deze transparantie te verliezen.¹⁶

Het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis in Nijmegen levert met de serie *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945* een belangrijke bijdrage aan het debat over parlementaire oppositie. De serie ondersteunt de dynamiek van parlementaire oppositie in Nederland. Twee delen uit de serie weergeven deze dynamiek. Het deel over het kabinet-Drees III laat de uitzonderlijke parlementaire samenstelling ten tijde van de zogenoemde 'brede basis' zien. De coalitie bezat toen maar liefst 81 van de 100 zetels.¹⁷ Het monisme dat tijdens Drees III in zwang was past bij de 'wederopbouw-gedachte' uit die tijd. Er was geen plaats voor discussie, Nederland was nog volop bezig zich te herstellen van de Tweede Wereldoorlog. De studie over het kabinet-De Jong laat zien dat er in de tussentijd een enorme maatschappelijke transitie had plaatsgevonden. Het kabinet-De Jong regeerde ten tijde van polarisatie in de Nederlandse politiek en samenleving. Bij het kabinet-De Jong was de wederopbouw voltooid en werd de babyboom generatie volwassen. Deze generatie was in welvaart opgegroeid, nam geen blad voor de mond en liet luidkeels protest horen. Hetzelfde gebeurde in de politiek en het monisme maakte plaats voor dualisme. In één van de jaarboeken die het CPG ook uitbrengt wordt er aandacht besteed aan parlementaire oppositie.¹⁸ Verschillende standpunten en uiteenzettingen over het onderwerp komen hier aan bod wat zorgt voor een verdere bijdrage aan het debat.

Politicooloog Paul Lucardie en historicus Gerrit Voerman leveren met verscheidene werken over Nederlandse politieke partijen eveneens een grote bijdrage aan het debat over parlementaire oppositie. Hun benadering vanuit een partijpolitiek historisch perspectief

¹⁴ Hans Daalder, 'The Netherlands: opposition in a segmented society', in Robert A. Dahl (red.), *Political oppositions in western democracies* (New Haven, 1966), 188-237, alhier 235.

¹⁵ Daalder, *The Netherlands*, 190.

¹⁶ *Ibidem*, 236.

¹⁷ Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, 9 dln (Den Haag, 2001), V: 58.

¹⁸ Van Baalen (red.), *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2001*.

onderschrijft de grote dynamiek die parlementaire oppositie kent. Standpunten van partijen zijn dikwijls niet een vaststaand gegeven en dit laten de twee wetenschappers ook zien in hun onderzoeken naar partijen zoals GroenLinks, SP en ChristenUnie.¹⁹

2.3 Oppositie onder paars

Als Parlementaire oppositie in een bepaalde periode wordt onderzocht zoals bij paars, is er een grotere interdisciplinariteit in het onderzoeksveld op te merken. Er is voor paars niet alleen aandacht van academici, daarnaast is journalistieke aandacht ook aanwezig. Die aandacht komt voort uit de zwakke oppositievoering van het CDA in die tijd. Politiek journalist van het *NRC Handelsblad* Kees Versteegh volgde het CDA in hun oppositieperiode en schreef er een werk over. Hij bekijkt hoe het CDA in 1994 de macht kon verliezen. Volgens Versteegh is het machtsverlies te wijten aan de interne ruzies in de partij en de secularisatie van de samenleving.²⁰ De worsteling met de oppositierol komt door meerdere factoren. Het CDA zocht bijvoorbeeld steun bij de sociale partners die zich juist meer richtten op de regeringspartijen. Daarnaast speelde het karakter van de partij als koepelorganisatie van christelijke organisaties een grote rol. Het was moeilijk om een gezamenlijk standpunt uit te dragen en de partij bleef vastzitten in een gymnastiekoefening waarbij ze zich in allerlei bochten moest wringen om de gehele partij tevreden te stellen. Deze tanende oppositierol is volgens oud-PvdA politicus Ed van Thijn een teken aan de wand voor de daling van de democratische waarde van het Nederlandse politieke bestel.²¹ Van Thijn schaart zich met dit standpunt achter de hierboven genoemde theorie van Daalder.

De aandacht voor het CDA als oppositiepartij tijdens de parse kabinetten is talrijk maar dit hoeft niet te betekenen dat met het CDA heel de oppositie onder paars onderzocht is.²² Lucardie en Voerman hebben bijvoorbeeld onderzoek naar GroenLinks in deze periode gedaan. Zij beschrijven hoe de fractie zich ontwikkelde van een anti-regeringsfractie naar een

¹⁹ Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* (Amersfoort, 2010); Frans Becker en René Cuperus (red.), *Verloren slag: de PvdA en verkiezingen van november 2006* (Amsterdam, 2007), 139-165; Joop Hippe en Gerrit Voerman (red.), *Van marge naar de macht: de ChristenUnie 2000-2010* (Amsterdam, 2010), 157-175.

²⁰ Kees Versteegh, *De honden blaffen: waarom het CDA geen oppositie kan voeren* (Amsterdam 1999), 80-81.

²¹ Ed van Thijn, "To turn the rascals out': de functie van oppositie in een democratisch bestel", in: Carla Van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek parlementaire geschiedenis* (Den Haag, 2001), 10-19, alhier 10-11.

²² Piet G. Kroeger en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij: macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam, 1998). Vgl. Versteegh, *De honden blaffen*; Marcel Metz, *De stranding* (Nijmegen, 1995).

fractie met bestuurlijke ambities.²³ Het onderzoek bekijkt de partij vanuit een ontwikkeling. Het bestaat uit een historiserend deel waarin de voorgeschiedenis van de partij uit de doeken wordt gedaan en een politicologisch deel waarin de transitie van het partijprogramma besproken wordt.²⁴ Lucardie en Voerman erkennen in hun werk dat GroenLinks de nadruk wilde leggen op het 'constructief oppositievoeren'. Dit betekende kritisch te zijn ten opzichte van het kabinetsbeleid en zo nodig daar tegenover haalbare alternatieven stellen.²⁵ Fractie leider Paul Rosenmöller was hierachter de drijvende kracht en het gezicht van GroenLinks in de Tweede Kamer.

Terwijl GroenLinks beweerde constructief oppositie te voeren koos de Socialistische Partij voor een andere weg. De SP is op dit gebied al aardig onderzocht. Parlementair historicus Anne Bos en Charlotte Brand leggen in hun artikel het accent op afzetten van de partij tegen het Haagse politieke establishment. De fractie legde nadruk op sociale zekerheid en had een sterke voorkeur voor nivellering in de maatschappij.²⁶ Eerder genoemde Lucardie en Voerman hebben de SP ook in hun analyse over het populisme in Nederland meegenomen. De SP brak volgens hen als partij door in te spelen op de onvrede onder bepaalde delen van het Nederlandse electoraat.²⁷

Aan het begin van haar regeringsperiode had paars de doelstelling het 'primaat van de politiek te herstellen'. Van deze doelstelling kwam echter weinig terecht en er heerst een beeld van achterkamertjespolitiek over paars waarin de oppositie als een tamme bedoening te boek staat.²⁸ Dit beeld roept vragen op omdat er genoeg voortekenen waren voor een radicale verandering in het politieke landschap. Het CDA dat voor het eerst na een lange tijd in de oppositie terecht kwam en tevens ook de grootste oppositiefractie was. Een ander voorteken is de opmars van de partijen GroenLinks en SP. GroenLinks beweerde 'constructieve oppositie' te voeren en de fractie maakte een transitie door van een pure oppositiefractie naar een die uit was op regeringservaring.²⁹ De SP had een heel ander karakter dat het Haagse establishment op z'n kop zette. Het was een partij met een provocatief karakter. Op zich was

²³ Lucardie en Voerman, *Van de straat naar de staat?*, 7.

²⁴ Ibidem, 8-9.

²⁵ Ibidem, 90.

²⁶ Anne S. Bos en Charlotte J.M. Brand, 'Debutanten op het Binnenhof - actie in de oppositie', *Openbaar bestuur. Tijdschrift voor beleid, organisatie en politiek* 9 (2008), 21, alhier 21.

²⁷ Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amersfoort, 2012), 7.

²⁸ Jan P. Balkende, *Anders en Beter: pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op samenleving, overheid en politiek* (Soesterberg, 2002), 21.

²⁹ Lucardie en Voerman, *Van de straat naar de staat?*, 92-93.

dat niets nieuws de VVD had in de persoon van Frits Bolkestein ook een provocatief kenmerk. Maar naast het provocatieve karakter werd de SP ook gekenmerkt door een anti-Haags sentiment. Dit is een reden om oppositie tijdens paars nader te onderzoeken met het doel om parlementaire oppositie in Nederland voor een concrete periode in kaart te brengen. De vraag die hierbij als leidraad zal dienen luidt als volgt: hoe kan de stijl, en de daaraan vastliggende opvatting over oppositievoering, van de drie oppositiefracties, CDA, GroenLinks en SP in de Tweede Kamer ten tijde van het kabinet-Kok I gekarakteriseerd worden en in hoeverre valt hierin een ontwikkeling waar te nemen?

Het begrip 'stijl' verdient vanwege de alomvattende betekenis hierbij verduidelijking. 'Stijl' moet in dit onderzoek begrepen worden als het publiek waarneembare optreden van de oppositie in de Tweede Kamer. Om tot een beantwoording van de vraag te komen is het onderzoek opgesplitst in drie hoofdstukken. In hoofdstuk één zal getracht worden om de opvatting en het daarbij gestelde zelfbeeld van de oppositiefracties in kaart te brengen. Tevens zal in dit hoofdstuk vergeleken worden of de gestelde zelfbeelden overeenkomen met het daadwerkelijke optreden in de Tweede Kamer. Hoofdstuk twee zal in gaan op welke manier de drie fracties zich positioneren. Concreet betekent dit dat er gekeken zal worden naar het optreden van de bewindspersonen van de drie fracties. Er zal hierbij gelet worden op afbrekend of juist constructief taalgebruik, het agenderen van een politiek onderscheidbaar thema. Ten slotte zal in hoofdstuk drie onderzocht worden wat voor imago de oppositiefracties in de media kregen.

2. Zó moet het; gestelde zelfbeelden en de vervullingen ervan

Een oppositiefractie heeft een bepaald beeld van hoe er oppositie bedreven moet worden. Voor elke fractie verschillen de opvattingen van wat nu een goede oppositie inhoudt. In dit hoofdstuk zullen de opvattingen van het CDA, GroenLinks en SP besproken worden. Tevens zal er gekeken worden hoe de drie fracties zich positioneren in de Algemene Politieke Beschouwingen met de rede of ze daadwerkelijk hun eigen opvattingen over oppositievoeren waarmaakten.

2.1. Zelfbeeld

Aan de start van het kabinet-Kok I werd zoals bij ieder nieuw kabinet de regeringsverklaring afgelegd. Voor de drie oppositiefracties was dit het moment om hun manier van oppositievoering te laten blijken. Het CDA onder leiding van fractieleider Enneüs Heerma en GroenLinks onder Paul Rosenmöller pretendeerden constructief oppositie te gaan voeren.³⁰ Inhoudelijk betekende dit dat de fracties niet louter protestvoorstellen zouden doen maar daadwerkelijke reële ideeën wilden neerleggen die uitgevoerd konden worden. SP-fractieleider Jan Marijnissen koos voor een andere weg en zette zijn fractie neer als een protestfractie. De fractie moest volgens de communicatieadviseur Niko Koffeman 'als een luis in het Haagse establishment zijn'.³¹

De constructieve weg die het CDA en GroenLinks kozen hadden verschillende achtergronden. Het CDA moest bij de start van Kok I zien om te gaan met de onthutsende verkiezingsnederlaag die het had geleden bij de Tweede Kamerverkiezingen. De partij had daarom moeite een goede oppositiestrategie te bepalen. Wat ook niet aan de oppositierol bijdroeg was het beleid van Kok I zelf wat in grote mate een voortzetting was van het beleid van Lubbers III.³² Heerma kon tijdens het debat van 31 augustus 1994 dan ook niet veel meer verkondigen dan dat zijn fractie 'niet met een gatenkaas' zou komen en 'degelijk en deugdelijk oppositie zou gaan voeren'.³³

³⁰ Lucardie en Voerman, *Van de straat naar de staat?*, 90; Versteegh, *De honden blaffen*, 161.

³¹ Lucardie en Voerman, *Populisten*, 56.

³² De Vries, *Paars en de managementstaat*, 72.

³³ *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1993-1994*, p. 5893.

GroenLinks had een hele andere achtergrond. Het droeg niet de last van een groot electoraal verlies en voelde zich veel comfortabeler in de oppositierol. Rosenmöller had ook een duidelijk thema waarop hij zich kon focussen namelijk duurzaamheid en milieubewustheid, de speerpunten van GroenLinks. Dit legde voor hem de basis om stevig doch constructief oppositie te voeren. Dit zei Rosenmöller dan ook duidelijk in het debat over de regeringsverklaring: ‘zeker op die terreinen zal de fractie van GroenLinks stevig oppositie voeren, met alternatieven, zoals ik heb duidelijk gemaakt, ook in dit verhaal, omdat het rechtvaardiger kan, en duurzamer moet.’³⁴

De protestroute die de SP koos had verschillende redenen. Het was ten eerste een voorzetting van de campagnestrategie die de partij had gevoerd tijdens de verkiezingen van 1994. Het motto ‘stem tegen, stem SP’ was de vervanger van het eerdere motto ‘Eerlijk en actief’. Volgens Koffeman was dat motto niet onderscheidend genoeg en moest de SP zich richten op een negatieve houding. Koffeman had als geen ander door dat de negatieve houding van de partij ten opzichte van het politieke establishment iets was wat het electoraat, althans een deel daarvan, aansprak.³⁵

2.2. Plaats in het debat

In de jaren na het afleggen van de regeringsverklaring was het aan de oppositiefracties om het zelfbeeld dat ze zichzelf gesteld hadden waar te maken. Het CDA en GroenLinks zouden naar eigen zeggen constructief zijn waar het kon en stevig van zich af bijten waar het moest. De SP daarentegen liet er niets aan gelegen om zich buitenspel te plaatsen en de protestroute te kiezen. Een eerste ‘ijkpunt’ voor deze stellingnames van de drie fracties waren de Algemene Politieke Beschouwingen van 1994. De term ‘ijkpunt’ staat hier tussen haakjes vanwege het feit dat de Algemene Beschouwingen amper drie weken plaats vonden na het afleggen van de regeringsverklaring. Desalniettemin is dit debat een goede fundatie voor onderzoek met de reden dat de reacties op de rijksbegroting representatief zijn voor de drie fracties.

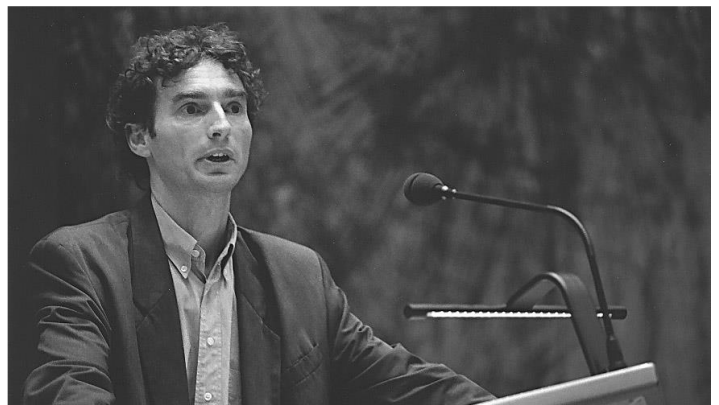
In het debat van 1994 lijken GroenLinks en SP zich te committeren aan hun gestelde strategieën van drie weken eerder en ze positioneren zich tegenover het kabinet. Het CDA leek echter haar oppositierol vergeten te zijn en plaatst zich eerder naast het kabinet. Dat

³⁴ *HTK 1993-1994*, p. 5849.

³⁵ Lucardie en Voerman, *Populisten*, 55.

Heerma de gestelde constructieve toon niet waar kon maken is hierboven al even aan de orde geweest. Het kabinetsbeleid was in grote mate een voortzetting van Lubbers III, steun was dus evident. Toch week het kabinetsbeleid op sommige onderwerpen af van dit beleid zoals bij de bezuinigingen op de kinderbijslag. Het CDA was hier fel tegen en Heerma liet dat ook blijken tijdens zijn betoog. Nadat Kok een aantal toezeggingen had gedaan om nogmaals naar de bezuinigingen te kijken zwakte Heerma echter zijn argument af. Hierdoor gaf hij in feite het meest onderscheidbare punt van kritiek uit handen en lijkt het CDA eerder op een coalitie- dan oppositiefractie.³⁶ GroenLinks fractieleider Rosenmöller liet zich veel kritischer uit over het kabinet. Woorden zoals 'Kok maakt de verwachtingen niet waar', 'onze alternatieven liggen op tafel' en 'de fractie van GroenLinks heeft in dit debat oppositie gevoerd' maken duidelijk dat Rosenmöller zijn fractie duidelijk tegenover het kabinet positioneert.³⁷ Hetzelfde doet SP-fractieleider Marijnissen door te stellen dat het kabinetsbeleid alleen maar voor verharding van de samenleving zorgt en de SP nog eens duidelijk te definiëren als oppositiefractie.³⁸

In het debat van 1995 lijkt alleen het CDA iets te zijn verschoven in de positionering ten opzichte van het kabinet. Rosenmöller en Marijnissen zetten hun fractie weer duidelijk tegenover het kabinet neer. Op een aantal onderwerpen zoals de sociale zekerheid, ouderenbeleid en energiebeleid steunde de CDA fractie het kabinet nog wel. Maar het gedoogbeleid met betrekking tot de hennepsteelt en de bezuinigingen op de kinderbijslag vielen bij het CDA niet in goede aarde. Zo verwoordde Heerma 'faliekant tegen het gedogen van thuisteelt van hennep' te zijn en de bezuinigingen op de kinderbijslag 'buitensporig' te vinden.³⁹ Rosenmöller en Marijnissen ageerden sterk tegen het marktgericht denken van het kabinet. De toon van de SP is hierin harder dan GroenLinks. Marijnissen verweet het kabinet de gewone burger te laten stikken en alleen op te komen

Figuur 1: Paul Rosenmöller aan het woord tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen van 1995. Bron: *Handelingen Tweede Kamer, 1995-1996*, p. 45.

³⁶ *Handelingen Tweede Kamer (HTK)*, 1994-1995, p. 110.

³⁷ *HTK*, 1994-1995, p. 43.

³⁸ *HTK*, 1994-1995, p. 62, 135.

³⁹ *Handelingen Tweede Kamer (HTK)*, 1995-1996, p. 12, 14.

voor het bedrijfsleven. Rosenmöller was milder en zei liever investeringen dan privatiseringen te zien in de sociale zekerheid.⁴⁰

Halverwege de kabinetsperiode vonden de derde Algemene Politieke Beschouwingen tijdens Kok I plaats. Het CDA lijkt de lijn van toenemende afstand tot het kabinet door te zetten. In de beschouwingen van GroenLinks en SP zijn daarentegen geen enkele steunbetuigingen op te merken en dus is er een continuïteit met de voorgaande twee debatten over de rijksbegroting. Net als het voorgaande jaar plaatste het CDA zich tegenover het kabinet op de onderwerpen van het gedoogbeleid van drugs en de bezuinigingen op de kinderbijslag. Er is echter een derde onderwerp bij gekomen waarop de fractie zich tegen de kabinetsplannen keerde namelijk de omvorming van het pensioenstelsel. Fractieleader Heerma was hier duidelijk in: 'Het CDA is tegen deze uitholling van de verantwoordelijkheden van de sociale partners.'⁴¹ Het betoog van Rosenmöller staat vooral in het teken van de slechte keuzes die het kabinet maakt en de goede alternatieven die hij en zijn fractie opperen. Voor hem is er 'alle reden om, zoals ik met de GroenLinks-initiatieven heb aangegeven, het regeerakkoord open te breken en om binnen de Europese kaders meer te investeren in mens en milieu.'⁴² Voor Marijnissen en zijn SP-fractie was het duidelijk dat het kabinet een 'Paars van Troje' is in de Nederlandse samenleving.⁴³ Deze metafoor staat symbool voor zijn betoog dat Kok I de Nederlandse samenleving te gronde richt.

De laatste Algemene Politieke Beschouwingen van Kok I in 1997 laten zien dat de verhoudingen tussen de drie oppositiefracties CDA, GroenLinks en SP nagenoeg hetzelfde zijn gebleven. GroenLinks en SP plaatsten zich duidelijk tegenover het kabinet. De toon van de SP was hierin harder dan die van GroenLinks en het CDA deed tevergeefs een poging hiertoe. Inmiddels was in het CDA Heerma aan de kant gezet vanwege het falende oppositieoptreden dat hem werd verweten. Een soepeler en collegialer Jaap de Hoop Scheffer werd als oplossing gezien en nam de plaats van Heerma als fractieleader in.⁴⁴ Hij nam de toenemende kritische toon van Heerma in de Beschouwingen van '95 en '96 over en bekritiseerde de 'draconische kortingen op de kinderbijslag' en was 'minder tevreden over de uitblijvende versterking van

⁴⁰ *HTK*, 1995-1996, p. 89, 161.

⁴¹ *Handelingen Tweede Kamer (HTK)*, 1996-1997, p. 15.

⁴² *HTK*, 1996-1997, p. 47.

⁴³ *HTK*, 1996-1997, p. 81.

⁴⁴ Versteegh, *De honden blaffen*, 190.

het beroepsonderwijs.⁴⁵ Maar dit zijn dan ook de enige duidelijke afkeurende geluiden die De Hoop Scheffer liet horen. Op andere onderwerpen reageerde hij met een zekere instemming en plaatste hier en daar wat kanttekeningen. De leiderschapswisseling had dus niet de beoogde oplossing gebracht want ook De Hoop Scheffer kon zijn fractie niet neerzetten als een duidelijke oppositiefractie. Voor Rosenmöller is het consistentie dat de klok slaat. Hij week niet af van de voorgaande betogen en liet een stevige, constructieve oppositionele toon horen. Voor Rosenmöller en GroenLinks was het duidelijk dat 'het groener moest' en hij en zijn fractie schroomden dan ook niet om een alternatief scenario aan te dragen.⁴⁶ Jan Marijnissen wijkt ook niet van de lijn die hij de drie jaar daarvoor heeft aangehouden. Voor hem en zijn fractie is het duidelijk dat het paarse kabinet alleen maar voor verslechtering zorgt en een tweedeling van de samenleving tussen 'rijk' en 'arm' bevordert.⁴⁷ Opvallend is dat de bevindingen hier de bovengenoemde constatering van, Van Thijn over een tanende oppositie onder paars tegenspreken.⁴⁸ Weliswaar was de oppositie van het CDA niet al te fel, op sommige onderwerpen was die weldegelijk aanwezig. Daarnaast vertonen GroenLinks en SP tijdens Kok I duidelijk tekenen van oppositie.

Figuur 2: Jan Marijnissen aan het woord tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen van 1997. Bron: Handelingen Tweede Kamer, 1997-1998, p. 92.

⁴⁵ *Handelingen Tweede Kamer (HTK)*, 1997-1998, p. 15.

⁴⁶ *HTK*, 1997-1998, p. 49-50.

⁴⁷ *HTK*, 1997-1998, p. 92-93.

⁴⁸ *HTK*, 1994-1995, p. 110, 43, 62, 135; *HTK*, 1995-1996, p. 12, 14, 89, 161; *HTK*, 1996-1997, p. 15, 47, 81; *HTK*, 1997-1998, p. 15, 49-50, 92-93. Vgl. Van Thijn, "To turn the rascals out", 10-11.

3. Drie karakters, drie voorkomens

De drie oppositiefracties positioneerden zich dus op drie verschillende manieren tegenover het kabinet. Het is belangrijk in oenschouw te nemen hoe ze dit precies deden. In dit hoofdstuk zal daarom gekeken worden naar de concrete optredens van fractieleiders in de Tweede Kamer tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen. Twee aspecten zullen hierbij onderzocht worden. Als eerste wordt onderzocht of de fractieleiders constructief of destructief taalgebruik bezigden tegenover het kabinet. Het tweede aspect behelst het onderzoek of een fractie een politiek thema wil agenderen om zich zo te onderscheiden van andere fracties.

3.1. Opbouwende kritiek en morele verwijten

De posities die het CDA, GroenLinks en SP tegenover het kabinet innamen krijgt onder andere gestalte op de manier waarop hun fractieleiders die verkondingen in de Kamer. Zowel Heerma later De Hoop Scheffer, Rosenmöller als Marijnissen zijn verschillende debaters en hebben als fractieleiders verschillende debatstijlen. Het is niet onredelijk om te veronderstellen dat deze debatstijlen ook een representativiteit voor de fractie meedragen. Fractieleden worden immers onder andere gekozen vanwege hun debatstijl waarvan partijleden vinden dat ze bij de fractie past.

Aan de hand van de vier Algemene Politieke Beschouwingen tijdens Kok I kunnen er een aantal zaken aangaande het taalgebruik van de fractieleiders worden vastgesteld. Het taalgebruik van Heerma ontwikkelde zich van constructief in het begin naar destructief aan het eind van zijn functie als fractieleider van het CDA. Rosenmöller en Marijnissen vertonen een continue beeld in hun betogen. Het taalgebruik blijft van begin tot eind van Kok I destructief waarin Marijnissen feller is dan Rosenmöller.

Bij zijn eerste Algemene Beschouwingen liet Heerma zich eerder gelden als een coalitiefractie gezien zijn constructieve kritiek op het kabinet. Zo was Heerma tevreden over het algemeen van de miljoenennota en zei hierover: 'De miljoenennota straalt dit uit en daar is het CDA verheugd over.'⁴⁹ In zijn betoog nam Heerma alleen op het onderwerp van de kinderbijslag een min of meer afkeurde houding aan: 'Het kabinetsvoorstel inzake de ingrepen

⁴⁹ HTK, 1994-1995, p. 11.

in de kinderbijslag blijft de fractie van het CDA buitensporig vinden.⁵⁰ Dit was het enige duidelijke negatieve geluid van Heerma in het debat van '94. In 1995 is Heerma's taalgebruik negatiever dan het jaar daarvoor. Hij verwijt het kabinet geen visie te hebben: 'Een samenhangende visie ontbreekt.'⁵¹ Daarnaast gebruikte de CDA-fractie leider meerdere negatieve woordsamenstellingen zoals 'mensen zijn het spuug- en spuugzat', 'faliekant tegen het gedogen van thuisteelt van hennep', ingrepen in kinderbijslag zijn te rigoureuus' en 'geen enkel enthousiasme heeft mijn fractie voor...'⁵² In 1996 gaat Heerma nog verder in zijn verwijten aan het kabinet. Hij verweet het kabinet bezig te zijn met een 'slooptocht door de overlegeconomie' en voelt zich 'gegeneerd' om de plannen om het pensioenstelsel te veranderen.⁵³ Toch blijft er ondanks deze toenemende destructiviteit een constructieve toon in het betoog van Heerma aanwezig. Het was voor de CDA-fractie leider balanceren op een 'gas geven en remmen' strategie die Kees Versteegh ook in zijn werk noemt.⁵⁴ Deze strategie werd opgelegd door de partijtop die vond dat de fractie zich zowel constructief als oppositioneel moest opstellen. Dezelfde strategie viel ook Heerma's opvolger Jaap de Hoop Scheffer ten deel. De Hoop Scheffer was een betere debater dan Heerma en had een rechtse inslag maar werd door de partijtop in bedwang gehouden door hem met een links programma de Kamer in sturen waarop hij het met veel punten niet eens was. Dit zorgde voor een gekooide De Hoop Scheffer in de Tweede Kamer.

Zowel Rosenmöller als Marijnissen bezigden vanaf het begin van Kok I een felle toon tegen het kabinet. De intensiteit van het taalgebruik verschilt echter. In de betogen van Rosenmöller staat centraal dat het kabinet net de verkeerde keuzes maakt of doorslaat in het beleid op bepaalde onderwerpen. Marijnissen is veel harder in zijn kritiek en centraal in zijn betogen staat de algehele afkeuring van het kabinet. Het verschil in intensiteit wordt duidelijk als het slot van beide betogen in de Algemene Beschouwingen van '94 met elkaar wordt vergeleken. Rosenmöller stelde: 'Met deze eerste begroting maakt de heer Kok de verwachtingen niet waar.'⁵⁵ Marijnissen stelde: 'De SP-fractie is ervan overtuigd dat de richting die dit kabinet is ingeslagen uiteindelijk zal leiden tot een verdere verharding van de

⁵⁰ *HTK*, 1994-1995, p. 13.

⁵¹ *HTK*, 1995-1996, p. 11.

⁵² *HTK*, 1995-1996, p. 12, 15, 19.

⁵³ *HTK*, 1996-1997, p. 15, 20.

⁵⁴ Versteegh, *De honden blaffen*, 278. Vgl. *HTK*, 1994-1995, p. 11, 13; *HTK*, 1995-1996, p.11, 12, 15, 19; *HTK*, 1996-1997, p. 15, 20.

⁵⁵ *HTK*, 1994-1995, p. 43.

samenleving, grotere tegenstellingen en een verkeerde dynamiek.⁵⁶ Alleen zeggen dat ‘Kok de verwachtingen niet waar maakt’ of datzelfde kabinet neerzetten als een splijtzwam van de samenleving geeft aan dat er een groot verschil is intensiteit. In de jaren daarna verschoof het verschil in intensiteit tussen de fracties niet.⁵⁷ Rosenmöller bleef felle kritiek uitten op het kabinet maar deed dit in mindere mate dan Marijnissen die het kabinet zelfs een tweedeling van de samenleving verweet.

3.2. Een profilerend paradepaardje?

In het eerste debat over de Rijksbegroting lijken geen van de drie fracties een duidelijk onderscheidbaar eigen thema op de agenda te willen zetten. In het verdere verloop van het kabinet-Kok I is er bij het CDA een duidelijke ontwikkeling waar te nemen waarbij het gezinsbeleid op de politieke agenda werd gezet. Bij de fractie van GroenLinks lijkt ook een duidelijke ontwikkeling naar een eigen thema plaats te vinden namelijk naar de verhouding tussen mens en milieu. Door de jaren heen is in Rosenmöller’s betoog telkens de nadruk te horen op het instant houden van het milieu en op het beschermen van zwakkeren in de samenleving.⁵⁸ Vrijwel elk voorstel van Rosenmöller lijkt te berusten in het feit dat het milieu beschermd moet worden van economische belangen en dat de sociaal zwakkeren niet zomaar vergeten mogen worden. De verhouding tussen mens en milieu is door de alomvattendheid niet echt een specifiek thema op één onderwerp maar eerder een algehele visie. Desalniettemin zorgde de nadruk op de mens en milieu-verhouding ervoor dat de fractie van GroenLinks zich duidelijk onderscheidbaar maakt ten opzichte van andere partijen die hier minder naar streefden. Bij de SP blijft een duidelijk thema uit waarop de fractie zich profileert. Marijnissen blijft in vier Beschouwingen vooral gericht op het verwijten van problemen aan het kabinetsbeleid waarmee het beeld van een ideologische protestfractie pur sang bevestigd wordt.⁵⁹

Het gezinsthema werd door de CDA-fractie voor het eerst geïntroduceerd tijdens de Algemene Beschouwingen van 1995. Het thema was boven komen drijven nadat

⁵⁶ *HTK*, 1994-1995, p. 62.

⁵⁷ *HTK*, 1994-1995, p. 43, 63. Vgl. *HTK*, 1995-1996, p. 45-49, 89-91; *HTK*, 1996-1997, p. 43-47, 81-82; *HTK*, 1997-1998, p. 48-52, 92-95.

⁵⁸ Vgl. de betogen van rosenmöller in de vier beschouwingen

⁵⁹ Bos en Brand, ‘Actie in de oppositie’, 21 Vgl. *HTK*, 1994-1995, p. 60-62; *HTK*, 1995-1996, p. 89-91; *HTK*, 1996-1997, p. 81-82; *HTK*, 1997-1998, p. 92-95.

partijvoorzitter Hans Helgers de relevantie ervan had ontdekt in de partij. Menig CDA'er was lid van de partij geworden omdat het gezin een belangrijke plaats innam bij de christen appel.⁶⁰ Fractie leider Heerma werd erop uitgestuurd om het thema te verkondigen. In de Beschouwingen pleitte hij voor een 'consequente vooroordelen overboord zettende, moderne gezinspolitiek.'⁶¹ Het thema dat Heerma introduceerde was wijd geaccepteerd. Niet alleen het CDA zelf zag het als een mooi thema waarop politiek bedreven kon worden ook fracties als GroenLinks, VVD en PvdA zagen het potentieel om een eventueel gezinsthema te propaderen.⁶² Heerma moest er daarom voor zorgen dat het thema vooral van het CDA bleef en niet werd overgenomen door een andere fractie. In de Algemene Beschouwingen van 1996 benadrukte hij daarom wederom het belang van het gezin en De Hoop Scheffer deed dit in 1997 nogmaals. De monopolisering van het thema mislukte echter ondanks de verkondigingen van fractie leiders Heerma en De Hoop Scheffer in '96 en '97. GroenLinks fractie leider Rosenmöller nam het initiatief voor de gezinsdiscussie over toen hij in 1996 met een voorstel kwam om werknemers de kans te geven een deeltijdbaan af te dwingen bij werkgevers in verband met zorg voor familieleden.⁶³ Hierdoor raakte de CDA-fractie een duidelijk oppositioneel onderscheidbaar onderwerp kwijt.

Voor GroenLinks bleef de nadruk op de mens-milieuverhouding door klinken in de vier jaar van Kok I. Rosenmöller laat al in de eerste beschouwingen het geluid van GroenLinks hierover horen: 'Tegen de achtergrond van de economische groei en de gevolgen daarvan voor natuur en milieu is bezuinigen op energiebesparingssubsidies natuurlijk helemaal het verkeerde signaal.'⁶⁴ Dit geluid werd verder ook niet door het CDA of andere partijen bedreigd. GroenLinks handhaafde het beeld van een milieubewuste fractie die opkwam voor de zwakkeren in de samenleving. Hierdoor kon Rosenmöller in de laatste Beschouwingen van Kok I ook volmondig het volgende verkondigen: 'Paars is geen mijlpaal! De noodzakelijke ecologische trendbreuk blijft achterwege en de modernisering van de sociale samenhang stagneert.'

⁶⁰ Versteegh, *De honden blaffen*, 163.

⁶¹ *HTK*, 1994-1995, p. 13.

⁶² Mieke van der Burg, 'CDA en PvdA eensgezind over wat modern gezinsbeleid inhoudt?', *Trouw* (4 mei 1996) <<http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/article/detail/2552526/1996/05/04/CDA-en-PvdA-eensgezind-over-wat-modern-gezinsbeleid-inhoudt.dhtml>> [geraadpleegd op 28-05-2015].

⁶³ Versteegh, *De honden blaffen*, 167.

⁶⁴ *HTK*, 1994-1995, p. 42.

4. Publiek aanzien: een karikatuur of een terecht beeld

Het publiek waarneembare optreden van de fracties kreeg niet alleen beeld door het optreden van henzelf ook de media hadden invloed op de beeldvorming van de fractie. Onder media kan een breed scala verstaan worden. Het onderzoek zal zich hier echter richten op een klein deel ervan namelijk de kwaliteitskranten: *De Volkskrant*, *NRC Handelsblad* en *Trouw*.⁶⁵ Deze betiteling krijgen ze omdat ze veel politieke informatie bevatten en zich weinig richten op amusement. Hierdoor lenen ze zich uitstekend voor dit onderzoek. De artikelen die onderzocht worden zijn geschreven daags na de vier Algemene Politieke Beschouwingen tijdens Kok I.

Het beeld van het CDA in de dagbladen was er een van onbekwaamheid in het oppositievoeren. Die onbekwaamheid kwam onder ander door de grote overeenstemming die er was met het kabinetsbeleid.⁶⁶ Desondanks werd ook het kritische geluid van de fractie erkend: 'de inbreng van het CDA was weliswaar sterker dan een jaar geleden' laat *NRC Handelsblad* op 22 september 1995 weten. Het kritische geluid werd echter overschaduwed door de berichtgeving over de onmacht met het oppositievoeren. Het bovengenoemde zinsdeel uit het *NRC Handelsblad* sluit hier ook bij aan want de volledig zin luidde als volgt: 'de inbreng van het CDA was weliswaar sterker dan een jaar geleden, maar overtuigend was het oppositionele geluid niet.'⁶⁷

Over GroenLinks en SP heerst een ander beeld. In de drie kranten werden ze beschilderd als linkse fracties die oppositie probeerde te voeren in amper levensvatbaar oppositioneel politiek klimaat. In deze berichtgeving werd ook het hierboven aangestipte onderscheid tussen de SP als een ideologische oppositiefractie en GroenLinks als een

⁶⁵ Piet Bakker en Otto Scholten, *Communicatiekaart van Nederland: overzicht van media en communicatie*, (Amsterdam, 2011), 19.

⁶⁶ Hans Goslinga, 'Partijen verschuilen zich achter elkaar', *Trouw* (24 september 1994) <<http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/article/detail/2626505/1994/09/24/Partijen-verschuilen-zich-achter-elkaar.dhtml>> [geraadpleegd op 06-06-2015].

⁶⁷ Hans Goslinga, 'Partijen verschuilen zich achter elkaar', *Trouw*, (24 september 1994) <<http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/article/detail/2626505/1994/09/24/Partijen-verschuilen-zich-achter-elkaar.dhtml>> [geraadpleegd op 06-06-2015]; Teun Lagas, 'Het CDA kan moeilijk een kabinet links of rechts passeren', *Trouw*, (18 september 1997), 4; Marcel van Dam, 'FAMILIEZAKEN', *De Volkskrant*, (28 september 1995), 11; Frank Kalshoven, 'Het antwoord dat De Hoop Scheffer Wolffensperger schuldig was', *De Volkskrant*, (20 september 1997), 47; 'Nationale oppositie', *NRC Handelsblad*, (23 september 1994), Opinie 9; Mark Kranenburg, 'Paars met het CDA kan toch ook?', *NRC Handelsblad*, (18 september 1997), Opinie 7.

alternatief voordragende fractie gemaakt.⁶⁸ De dagbladen bleven echter benadrukken dat het gros van de Algemene Politieke Beschouwingen tijdens Kok I vooral een saaie bedoening waren. Deze kleurloze debatten ontstonden doordat er een ongunstig politiek klimaat was voor oppositievoering. Kok I had economisch de wind mee en de beleidsvoorstellen hadden brede steun. Deze constatering staat in schril contrast met de hierboven benoemde optredens van Rosenmöller en Marijnissen.⁶⁹ Beide fractieleiders positioneren zich duidelijk tegenover het kabinet en hun taalgebruik getuigt ook van een duidelijk oppositioneel karakter.

⁶⁸ Cees Banning en Frank Vermeulen, 'Broederstrijd, woede en dood bepalen sfeer begrotingsdebat', *NRC Handelsblad*, (23 september 1994), 3; Marleen Barth, 'GroenLinks denkt mee en de Socialistische Partij valt gewoon aan', *Trouw*, (23 september 1994)

<<http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/article/detail/2630369/1994/09/23/GroenLinks-denkt-mee-de-Socialistische-Partij-valt-gewoon-aan.dhtml>> [geraadpleegd op 06-06-2015].

⁶⁹ Arnold Koper, 'Marginale meningsverschillen toegestaan', *De Volkskrant*, (21 september 1996), 2; Mark Kranenburg, 'FC Eensgezindheid in de Kamer', *NRC Handelsblad*, (19 september 1996), 9. Vgl. *HTK*, 1996-1997, p. 43-47, 81-82.

5. Conclusie

Naar aanleiding van de voorgaande hoofdstukken en de daarin gevonden resultaten kan er een antwoord geformuleerd worden op de vraag die als leidraad diende in dit onderzoek: hoe kan de stijl, en de daaraan vastliggende opvatting over oppositievoering, van de drie oppositiefracties, CDA, GroenLinks en SP in de Tweede Kamer ten tijde van het kabinet-Kok I gekarakteriseerd worden en in hoeverre valt hierin een ontwikkeling waar te nemen?

Het antwoord hierop valt in drie delen uiteen elk deel voor een van de oppositiefracties. Beginnend bij het CDA, de stijl van de fractie tijdens Kok I kan worden gedefinieerd als een gekooide oppositie. Er was wel een wil tot kritische oppositievoering. Dit komt ook tot uiting in het toenemende destructieve taalgebruik van zowel Heerma als De Hoop Scheffer maar deze kwam niet van de grond door de grote overeenstemming met het kabinetsbeleid. De opvatting constructief oppositie te voeren verbleekt ook door deze overeenstemming ondanks de afkeur van een aantal onderwerpen zoals de kinderbijslag en het gedoogbeleid. Die verbleking van een constructieve oppositie wordt versterkt door de berichtgeving in kranten waarin het CDA wordt beschouwd als een incapabele oppositiefractie. GroenLinks daarentegen slaagde er wel in zich aan diezelfde opvatting te houden. De stijl van de fractie kan omschreven worden als kritisch maar altijd alternatieven aandragend. Deze stijl weet de fractie gedurende Kok I vast te houden, ondanks het beeld van de kwaliteitskranten waarin wordt gesteld er vrijwel geen oppositie in de Kamer was waar te nemen. Hetzelfde geldt voor de SP. De stijl van de Socialistische Partij blijft de gehele kabinetsperiode er een van protest aantekenen en Kok I neerzetten als een splijtzwam van de samenleving.

6. Bibliografie

6.1. Gedrukte bronnen

Balkenende, Jan P., *Anders en Beter: pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op samenleving, overheid en politiek* (Soesterberg, 2002).

Banning, Cees, en Frank Vermeulen, 'Broederstrijd, woede en dood bepalen sfeer begrotingsdebat', *NRC Handelsblad*, (23 september 1994), 3.

Becker, Frans en René Cuperus (red.), *Verloren slag: de PvdA en verkiezingen van november 2006* (Amsterdam, 2007).

Van Dam, Marcel, 'Familiezaken', *De Volkskrant*, (28 september 1995), 11.

Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1993-1994, p. 5805-5936.

Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1994-1995, p. 9-150.

Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1995-1996, p. 10-189.

Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1996-1997, p. 10-157.

Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1997-1998, p. 10-125.

Kalshoven, Frank, 'Het antwoord dat De Hoop Scheffer Wolffensperger schuldig was', *De Volkskrant*, (20 september 1997), 47.

Kranenburg, Mark, 'Paars met het CDA kan toch ook?', *NRC Handelsblad* (18 september 1997), Opinie 7.

Kranenburg, Mark, 'FC Eensgezindheid in de Kamer', *NRC Handelsblad*, (19 september 1996), 9.

Koper, Arnold, 'Marginale meningsverschillen toegestaan', *De Volkskrant*, (21 september 1996), 2.

Lagas, Teun, 'Het CDA kan moeilijk een kabinet links of rechts passeren', *Trouw*, (18 september 1997), 4.

6.2. Websites

Barth, Marleen, 'GroenLinks denkt mee en de Socialistische Partij valt gewoon aan', *Trouw*, (23 september 1994)
<<http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/article/detail/2630369/1994/09/23/Groen>

Links-denkt-mee-de-Socialistische-Partij-valt-gewoon-aan.dhtml> [geraadpleegd op 06-06-2015].

Van der Burg, Mieke, 'CDA en PvdA eensgezind over wat modern gezinsbeleid inhoudt?', *Trouw* (4 mei 1996)
<<http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/article/detail/2552526/1996/05/04/CDA-en-PvdA-eensgezind-over-wat-modern-gezinsbeleid-inhoudt.dhtml>> [geraadpleegd op 28-05-2015].

Goslinga, Hans, 'Partijen verschuilen zich achter elkaar', *Trouw* (24 september 1994)
<<http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/article/detail/2626505/1994/09/24/Partijen-verschuilen-zich-achter-elkaar.dhtml>> [geraadpleegd op 06-06-2015].

6.3. Literatuur

Van Baalen, Carla, Willem Breedveeld, Jan W. Brouwer, Jan Ramakers en Ineke Secker (red.), *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2001 (oppositie)* (Den Haag, 2001).

Van Baalen, Carla en Jan Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, 9 dln (Den Haag, 2001).

Bakker, Piet en Otto Scholten, *Communicatiekaart van Nederland: overzicht van media en communicatie*, (Amsterdam, 2011).

Blondel, Jean, 'Political opposition in the contemporary world', *Government and Opposition* 32 (1997), 462-486.

Bos, Anne S. en Charlotte J.M. Brand, 'Debutanten op het Binnenhof - actie in de oppositie', *Openbaar bestuur. Tijdschrift voor beleid, organisatie en politiek* 9 (2008), 21.

Daalder, Hans, 'The Netherlands: opposition in a segmented society', in Robert A. Dahl (red.), *Political oppositions in western democracies* (New Haven, 1966), 188-237.

Dahl, Robert A. (red.), *Political oppositions in western democracies* (New Haven, 1966).

Franklin, James C., 'Political party opposition to noncompetitive regimes: a cross-national analysis', *Political Research Quarterly* 55 (2002), 521-546.

Helms, Ludger (red.), *Parliamentary opposition in old and new democracies* (Abingdon, 2009).

Hippe, Joop en Gerrit Voerman (red.), *Van marge naar de macht: de ChristenUnie 2000-2010* (Amsterdam, 2010).

Kroeger, Piet G. en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij: macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam, 1998).

Lijphart, Arend, *Patterns of democracy: government forms and performance in thirty-six countries* (New Haven, 1999).

Lucardie, Paul en Gerrit Voerman, *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* (Amersfoort, 2010).

Lucardie, Paul en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amersfoort, 2012).

Lust-Okar, Ellen, 'Divided they rule: the management and manipulation of political opposition', *Comparative Politics* 36 (2004), 159-179.

Metze, Marcel, *De stranding* (Nijmegen, 1995).

Van Thijn, Ed, "To turn the rascals out': de functie van oppositie in een democratisch bestel", in: Carla Van Baalen, Willem Breedveld, Jan W. Brouwer, Jan Ramakers en Ineke Secker (red.), *Jaarboek parlementaire geschiedenis* (Den Haag, 2001), 10-19, alhier 10-11.

Versteegh, Kees, *De honden blaffen: waarom het CDA geen oppositie kan voeren* (Amsterdam 1999).

De Vries, Jouke, *Paars en de managementstaat: het eerste kabinet-Kok [1994-1998]* (Apeldoorn, 2002).

Van Zanten, Jeroen, *Schielijk, winzucht, zwaarhoofd en bedaard: politieke discussie en oppositievorming in Nederland 1813-1840* (Amsterdam, 2004).

